



KAPITEL 6 / CHAPTER 6 ⁶

ARCHAEOLOGICAL SITES AS A COMPONENT OF THE HISTORICAL AND CULTURAL RESOURCES OF TRANS CARPATHIA

DOI: 10.30890/2709-2313.2025-41-08-027

Вступ (Introduction)

Як відомо, одним із головних завдань Програми сталого розвитку Закарпатської області України на 2020 – 2030-і роки є орієнтація на розбудову економіки і в першу чергу – сфери туризму. Область володіє значними рекреаційними ресурсами, які є передумовою формування туристично-рекреаційної галузі народного господарства. Складовою цих ресурсів є історико-культурна спадщина, за багатством якої край посідає одне з чільних місць в Україні. Незважаючи на те, що область невелика як за площею, так і за кількістю населення, тут зосереджено значну частину пам'яток історії та культури, які ввібрали в себе риси східно-, центрально- і західноєвропейських впливів. У регіоні добре збереглися народні звичаї, обряди, давні ремесла, художні промисли, своєрідний фольклор. За насиченістю і різноманітністю історико-культурних ресурсів і перспективами їх залучення до туристичної сфери регіон входить до групи областей України з високим потенціалом. На державний облік та охорону в області взято 494 археологічні пам'ятники, 523 – історичні, 93 – монументального мистецтва, 302 пам'ятники архітектури та містобудування [21]. Сьогодні історико-культурні ресурси (особливо це стосується археологічних старожитностей) не в повній мірі використовуються для цілей рекреації, але, як показує міжнародний досвід найближчих сусідів (Угорщина, Румунія, Словаччина) вміла організація їх показу та широка інформація дали б значний економічний ефект.

Виклад основного матеріалу (Presenting main material)

Одним із цікавих видів туризму, який має всі підстави для поширення в області є археологічний. Його метою є відвідування тієї або іншої місцевості, на

⁶Authors: Penyak Pavlo Stepanovych

Number of characters: 55612

Author's sheets: 1,39



якій знаходяться варті уваги археологічні пам'ятки, можливість участі в розкопках, ознайомлення з артефактами матеріальної та духовної культури сивої давнини [2, с. 318]. Це стоянки, поселення, городища, могильники, давні виробничі центри. Найбільша їх кількість зафіксована у Березівському - 171, Ужгородському – 82, Мукачівському - 63 районах. Найменше у Рахівському – 2 [7, с. 94]. Таку ситуацію можна пояснити не лише більшою чи меншою заселеністю цих районів у давнину, але й станом обстеження.

Загальна кількість об'єктів, які відносяться до стародавнього кам'яного віку (палеоліту), представлена 98 пам'ятками, які в основному були виявлені у 70-80-х роках ХХ ст. [7, с. 94]. Опорним пунктом для вивчення палеоліту Закарпаття стала стоянка, розташована в східній частині смт Королево Березівського району на вулканічних відрогах лівого берега р. Тиси. Розкопками в Королеві було виявлено 14 різночасових комплексів кам'яних виробів: сім ашельських, шість мустьєрських і один початкової пори пізнього палеоліту [8, с. 219 - 220]. Сировиною для виготовлення знарядь праці служили переважно чорний місцевий андезит, рідше кварцит, кремінь, сланець, обсидіан, кварц. Багатими на кам'яну індустрію раннього палеоліту Закарпаття виявилися стоянки в околиці Рокосова та Малого Раковця Хустського району. Тут дослідниками було виділено 7 ранньопалеолітичних комплексів кам'яних виробів [10, с. 18]. У ранньому палеоліті тут існувало дві окремі групи артефактів: майстерні і стоянки-майстерні. Вони датуються часом приблизно 850-150 тисяч років тому. Перші сконцентровані на нижніх терасах, де було багато кам'яної сировини, інші - на більш високих терасах, де сировина зустрічається рідко або зовсім відсутня. Ашельські комплекси Королева, Рокосова, Малого Раковця, на думку дослідників, складають єдину в територіальному і техніко-типологічному відношенні групу пам'яток, найближчі аналогії якій простежуються у Чехії і Словаччині (Бечов I та IV, Пржезлетіце, Сухдол, Летки, Седлец та інші) [7, с. 35-36].

Мустьєрська доба репрезентована 46 місцезнаходженнями, а опорним пунктом залишається Королево, де стратиграфічно вище шарів з ашельськими



виробами залягало шість культурних горизонтів мустьє [7, с. 94]. Також можна назвати такі пам'ятки, як Черна, Хижа, Оноківці, Хуст-Виселична гора, Шаян II, Ужгород-Радванська гора. Ці пам'ятки належали спорідненій групі населення, яка була генетично пов'язана з більш ранніми ашельськими поселенцями Королева. Найбільш ранні мустьєрські пам'ятки Закарпаття (IV-а, IV, III горизонти Королева, IV і III горизонти Королева II, Чорна I і IX, Діброва) належать до часу рис-вюрм. Їм притаманна леваллуазька техніка обробки каменю, нечисленні збірки знарядь з вторинною обробкою, що представлені досить невиразними скреблами, зубчастими формами, виробами для рубання – чопперами, січками та сікачами [8, с. 73 - 83].

Найбільш пізні на Закарпатті мустьєрські комплекси зафіксовані в південно-східній частині краю, які розташовані в околиці села Черна на Берегівщині. Тут виявлено десять мустьєрських і пізньопалеолітичних місцезнаходжень. На місцезнаходженні Черна I на поверхні і шурфах зібрано 59 кам'яних знахідок, виготовлених із світло-коричневого кварциту та андезиту. Серед них нуклеуси, відщепи, пластини, скребло з ретушшю на черевці. Ці та інші місцезнаходження вчені об'єднали в одну чорнянську культуру, аналогії яким відомі в Моравії [20, с. 27 - 28]. Серед виявлених палеолітичних місцезнаходжень краю є ряд пунктів, які можна поділити на такі групи: по-перше, Черна IX, Хижа IV. Їх колекції малочисельні, але досить виразні, за техніко-типологічними показниками вони аналогічні леваллуазьким збіркам Королева; по-друге, Черна VI, VIII, Новоселиця I, II, Хижа I, колекції яких аналогічні збіркам Королево I і Черни IV, X; по-третє, Ужгород - Радванська гора, Горяни, Оноківці, матеріали з яких малокількісні (за виключенням Радванської гори) і не зовсім ясні в типологічній атрибуції; по-четверте, частина мустьєрських зборів складається з поодиноких знахідок, непридатних для детальних техніко-типологічних висновків (Черна II, III, Хижа II, III, Виноградово, Берегово III, Хуст-Виселична гора, Шаян II, Тупча I - III, Біла Церква, Становець, Солотвино I - II, Чернецька гора та ін. [18, с. 27 – 28].

На археологічну карту краю нанесено 49 пунктів пізнього палеоліту [7, с.



95]. Еталонною пам'яткою для вивчення пізнього палеоліту послужили багат шарові стратифіковані пам'ятки Королево I, Королево II (Гострий Верх) та пізньопалеолітичні комплекси Берегова I, Мала Гора. Не менш цінними, хоч і допоміжними, є також місцезнаходження з численними кам'яними виробами, зібраними підйомним способом у Берегові II, V, VI, Мукачеві I, Бийганська Гора, Запсонь, Ужгород-Радванська Гора, Горяни, Шаян та інші [6, с. 17]. На значній кількості пам'яток зібрано поодинокі кам'яні вироби, що не мають стратиграфічного обґрунтування (Берегово III, Бене I, II, Дідова Гора, Шаланки). Окремі місцезнаходження на території Берегівського району отримали назву «берегівської культури» (Берегово I, II, V, Мужієво I, Бене I, Дідова Гора) і датовані початком після паудорфського часу.

Найбільшою за територією поширення стала група пізньопалеолітичних місцезнаходжень, знахідки якої представляють збірки, зібрані на поверхні (Радванська Гора, Замкова Гора, Горяни в Ужгороді; Гора Галіш, Павлова Гора в Мукачеві; Кам'янське, Шаланки та інші). Із-за відсутності стратиграфічного обґрунтування головною опорою є техніко-типологічні дані індустрії Радванської Гори, кам'яні зібрання якої найбільш численні для доби пізнього палеоліту Закарпаття [10, с. 24].

Вивчення і аналіз сировини для виготовлення кам'яних знарядь праці на пам'ятках пізнього палеоліту показали, що носії пізньопалеолітичної культури Королева використовували переважно сировину вулканічного походження, носії «берегівської» культури віддавали перевагу низькопробному світло-сірому кременю, для індустрій третьої групи (еталон Радванська Гора) базовою сировиною служила крем'яна галька темного кольору. Як виянилось, та чи інша сировина була відома усім носіям різних культурних традицій. Всі три групи, на погляд дослідників, це самостійні та різноманітні прояви розвитку пізнього палеоліту Закарпаття [21, с. 22-36]. Цікавим є факт фіксації палеолітичних місцезнаходжень у гірських районах (Дубриничі, Лумшори, Голубине, Ганьковиця, Ділове, Свалява, Шаян), які свідчать про заселення первісною людиною не лише передгірної, але й гірської зони краю. Тим самим спростовано



думку не одного покоління вчених, що Східні Карпати заселялися лише у XIV – XVII ст. на запрошення угорських королів.

Доба мезоліту або середній кам'яний вік представлена на археологічній карті краю 38 стоянками [5, с. 37]. Серед них, наприклад, Кам'яниця, Глибоке, Гута, Чинадієво, Лавки, Великий Раковець та ін. Найбільша їх кількість (22 пам'ятки) фіксується у передгір'ї, 7 – на Притиській рівнині, 4 – в околиці Берегова, 2 – у районі Вігорлат-Гутинського вулканічного хребта, по одній пам'ятці - у Берегівському низькогір'ї, Солотвинській котловині та на околиці Рахова [10, с. 27]. Більшість стоянок були короточасними і розташовувалися на невисоких берегах річок та озер (наприклад, стоянка Кам'яниця на березі річки Уж), зручних для рибальства. Основним типом жител були легкі споруди типу куренів, збудованих з дерева і гілок.

Найбільш цінні матеріали були отримані під час розкопок на стоянках Кам'яниця I, II, V (Ужгородський район). Це дозволило провести етнокультурний поділ мезолітичних пам'яток краю: по-перше, на артефакти без геометричних мікролітів (типу Кам'яниця II) та з геометричними мікролітами (типу Кам'яниця V). На стоянці Кам'яниця V серед кам'яних артефактів переважають нуклеуси. Зустрічаються відщепи, скребки, скобелі. Аналогічні комплексу Кам'яниця V місцезнаходження Глибоке I, Чинадієво I, Лавки I, Ворочево I – III, Гута I, Невицьке I, Великий Раковець I – III, Хуст I, Перечин I. Аналіз показав, що на цих пам'ятках серед нуклеусів переважають призматично-пропорційні, аморфні та усічно-пірамідальні. У цій групі знарядь більше половини складають скребки та ножі [5, с. 38 - 39].

До іншої групи мезолітичної спільноти краю належать стоянки Кам'яниця I, Гута II, Середнє II, Ужгород I (Радванська гора), а також пункти з поодинокими знахідками Нижнє Солотвино I, Барвінок I. Найбільшу серію знарядь складають скребки, ножі, скобелі, різці, а також геометричні мікроліти. До пізнього етапу цієї групи віднесено місцезнаходження Дубрівка I, Гута II, Середнє III [4, с. 40]. Сьогодні дослідники стверджують, що добу мезоліту краю представляють дві етнокультурні спільноти. До першої належать пам'ятки з деякими



палеолітичними індексами, до другої - комплекси з вираженими тенденціями мезоліту. Чітке територіальне розмежування цих спільнот поки що не встановлено. Правда, помітно, що перша група розташована в північно-західній, друга - у південно-східній частині Закарпаття.

На території регіону зафіксовано 44 пам'ятки доби неоліту (Заставне, Дерцен, Неветленфолу та ін.), дослідження артефактів якого розпочалося більше століття тому [6, с. 17]. Саме тоді Т. Легоцький, фундатор археології краю, відкрив перші неолітичні поселення на Малій горі у Мукачеві та Ардівській горі у Берегові. Поселення займали від 1 до 3 га площі. Більшість з них багатошарові, бо їх мешканці обирали придатні для довготривалого осілого життя місцевість. Основні форми кераміки представлені горщиками, мисками і сковорідками. Сьогодні жодна з давніх епох не має розкопано стільки площі поселень, як доба неоліту і саме тому вона є одним із найбільш вивчених періодів. М. Потушняк, який спеціалізувався на вивченні цієї епохи, досліджував неолітичне поселення в урочищі Мондічтог, що на північній окраїні с. Неветленфолу Берегівського району. Поселення розташовувалося на піщаній дюні. Неолітичний шар залягав на глибині від 0,7 до 1,2 м. На розкритій площі було виявлено залишки житла неправильної форми, заглиблене в материк від 0,1 до 0,3 м, розвал шести глинобитних печей, з яких три розташовувалися поза житлом та дві господарські ями. Зібрано значну кількість керамічних виробів, частину з яких представляють фрагменти від невеликих сферичних горщиків та посудин на піддонах білого, червонуватого та рожевого кольору. Інша група кераміки - це товстостінні посудини з домішуванням в тісті шамоту та недбало опрацьованою поверхнею. Цей посуд прикрашений темно-червоною (бурою) і чорною фарбами, утворюючи прямолінійний і геометричний орнамент. У житлі знайдено фрагменти кераміки з врізним орнаментом, який складається з кількох паралельних ліній. Поверхня у них лощена, чорного кольору. На поселенні виявлено жіночі статуетки з виразно підкресленою тазовою частиною тулуба, конуси та глиняні буси [10, с. 39].

Неоліт Карпатської улоговини, в тому числі Закарпаття, прийнято поділяти



на три культурно-хронологічні періоди: ранній, середній і пізній. Вони отримали різні назви: від перших місць відкриття або територій поширення. Так, в добу раннього неоліту Закарпаття стало північно-східною окраїною крішської культури (назва від річки Кріш, Кереш), носії якої в південно-східній Європі створили розвинуту землеробсько-скотарську спільноту, початок якої, очевидно, сформувався в країнах Передньої Азії, а згодом розвинувся в північній частині Балканського півострова.

Дослідження показали, що культура Кріш займала також територію Верхнього Потисся, в тому числі й Закарпаття. Ранній етап культури був виявлений на поселеннях сіл Запсонь, урочище Мала гора, Берегівського та Серне, урочище Кіш мезев Мукачівського районів. На цих поселеннях було зібрано близько 20 тис. фрагментів кераміки та інших предметних знахідок [10, с.44]. В керамічному комплексі було виділено три групи кераміки, які відрізняються між собою як складом глиняного тіста, так і призначенням (кухонний, столовий і святковий посуд).

Найбільш поширеною формою кухонного посуду були горщики з вертикальним або слабо розширеними стінками, рідше сферичної і грушеподібної форм. Миски представлені з конічними і овально формованими стінками. Своєрідною формою посуду були сковорідки. Крім посуду, зібрано значну колекцію інших глиняних виробів, серед яких грузила, пряслиця, круглі й біконічні бусини, браслети, моделі жител. Знайдено десятки глиняних статуеток із зображенням жіночих статур як схематичного, так і реалістичного типу виконання. Не менш кількісною є також колекція кам'яних виробів, виготовлених переважно з обсидіану. Окремими знахідками представлені стріли, свердла та проколки з кременю. Привертають увагу кам'яні шліфовані сокири, тесла, долота. Зернотерки були знайдені виключно в уламках, вони виготовлялися з крупнозернистого пісковика та пористого вапняка.

Епоха середнього неоліту представлена старожитностями культури мальованої кераміки. Носії культури селились у рівнинній і передгірській зонах краю на берегах річок, потічків, на окраїнах боліт, на останніх південних



відрогах Карпатських гір. Розміри поселень невеликі, площею в 2-3 га. Культурний шар залягає на глибині від 0,4 до 1,0 м. Матеріалів про характер розташування житлових і господарських споруд зібрано поки що замало. На поселенні в с. Неветленфолу (урочище Мондічтог) Берегівського району між двома житлами знаходилась господарська яма і піч. У с. Дерцен (урочище Мала гора) житлові і господарські споруди групувалися по дві-три без всякої системи на площі близько 2000 м². Подібне розташування житлових і господарських споруд засвідчено в Ужгороді-Дравцях, селах Великі Лази і Холмець Ужгородського району [10, с. 47].

Згідно отриманих даних, житлами були виключно напівземлянкові споруди, заглиблені в землю на 0,3 - 1,0 м. У плані вони були овальної і овально-продовгуватої форми розмірами в середньому 7-13 x 2-5 м. Основи жител в більшості нерівні, лише в деяких випадках плоскі, що складаються з кількох пов'язаних між собою ям (Дерцен, Рафайново, Велика Паладь та ін.) [10, с. 47]. На долівці інколи зустрічаються сліди вогнищ і розвали глинобитних печей, останні розташовані виключно під стінками.

Керамічний комплекс культури мальованої кераміки складається з посудин двох виразних груп: грубої кухонної і тонкостінної столової. Основні форми кухонної кераміки представлені горщиками, мисками і сковорідками. Кількісно переважає столовий посуд. Він виготовлений з добре відмудленої глини з домішкою піску та шамоту. Поверхня посудин покрита тонким ангобом. Серед форм посуду горщики, миски, корчаги, чаші самих різноманітних форм. Вони розписані виключно чорною фарбою. Орнамент покриває всю поверхню посудин.

Енеоліт (мідно-кам'яний вік) (приблизно IV – III тис. до н.е.) на території краю представлений 20 пам'ятками. Це, наприклад, Берегово, Великі Лази, Підгорб, Осій, Дийда та ін. [9, с. 14]. Початок енеоліту Закарпаття пов'язується з полгарською культурою, що на певному етапі включала в себе пам'ятки пізнього неоліту і раннього енеоліту. Ранній період полгарської культури, згідно дослідників, представляла група Герпаль, що сформувалася в східній частині



Угорського Алфельда. Згодом вона поширюється на схід – на частину Трансильванії, а на північному сході займає Східну Словаччину і Закарпаття.

Найхарактернішою ознакою герпальської групи є розпис посуду чорною та червоною фарбами на світло-коричневому фоні. Типовими є миски на пустотілому піддоні, конічні горщики та амфороподібні посудини. До групи Герпаль дослідник неоліту й енеоліту краю М.Потушняк відніс підйомний керамічний матеріал з с. Чопівка (нині передмістя Берегова), матеріли з с. Великі Лази (ур. Ставлінець), поселення в Берегові (ур. Долина Кохання). Остання пам'ятка, на думку М.Потушняка, представляє собою ранній етап герпальської групи [16, с. 84].

На завершальному етапі неолітичного розвитку полгарської культури, на думку дослідників, провідною стає група пам'яток, яка отримала об'єднану назву Тисополгар-Чесголом-Оборін. На відміну від герпальської групи, її характеризує білий розпис посуду на червоному фоні. До цієї групи М.Потушняк зарахував яму, виявлену Ф.Потушняком в с.Неветленфолу (ур. Кіш мезев). На відміну від Ф.Потушняка, який цю пам'ятку відніс до ранньої бронзи, М.Потушняк зарахував її до групи Тисополгар-Чесголом-Оборін. До цієї групи, на його думку, належать також матеріали розкопок, здобуті Й.Янковичем у с. Великі Лази Ужгородського району [16, с. 85].

У пізньому енеоліті (друга чверть III тис. до н.е.) на зміну полгарській культурі у Верхнє Потисся прибуло із заходу нове населення, яке на Закарпатті залишило пам'ятки, що отримали назву культури «канельованої кераміки» або баденської культури. Територією формування культури було Верхнє Подунав'я, але найбільшого розвитку вона досягла у Віденському окрузі біля міста Баден (сучасна територія Австрії), звідки й отримала назву. Невдовзі культура поширилась на весь Карпатський басейн. На цій території вона, звісно, мала ряд локально-культурних і хронологічних варіантів.

Закарпаття в Карпатській улоговині було найбільш східною територією, яку охопила баденська культура. Згідно картографування, поселення займали найбільш придатну для життя територію краю, на стику південних відрогів



Карпат та Потиської рівнини: Малі Геївці, урочище Стариця Онга, Берегово (колишнє с. Буча), Тисобикень, Пийтерфолво (урочище Браунтог); в передгір'ї: Мукачево (урочище Мала гора), Великі Лази (урочище Ставлінець), Осій (урочище Чищаник Федюківни) [9, с. 15]. Носії культури проживали на довготривалих поселеннях, займалися рільництвом й скотарством з переважанням останнього. Основним критерієм для характеристики баденської культури поки що є кераміка (миски, глечики, горщики, черпаки), орнаментовані врізним орнаментом, штампованими вдавленнями та пластичними валиками-канелюрами. Виробничий інвентар представлений, головним чином, шліфованими кам'яними знаряддями: сокирами, долотами, теслами і молотами з просвердленими отворами для руків'я. Для їх виготовлення використовували пісковик, сланець і кремнеподібні породи місцевого каменю.

Епоха бронзи (поч. II – поч. I тис. до н.е.) на археологічній карті краю представлена 43 пам'ятками і 139 скарбами, найбільше з яких зафіксовано у Березівському районі - 19 [7, с. 95]. Якщо раніше цей період був відомий лише за знахідками бронзових скарбів, то сьогодні стали відомі десятки поселень, значна частина яких досліджувалася. Це, наприклад, поселення епохи ранньої бронзи у Великій Доброні, Дерцені, Мукачеві (урочище Мала гора), курганні могильники у Зняцеві, Медведівцях, Батрадї, Макарьові. Період середньої бронзи (XV - XIII ст. до н.е.) репрезентують артефакти отоманської культури, яка донедавна була відома за тілопальними безкурганними могильниками у Станові і Холмцях. На даний час відкрито ряд поселень у Берегові, Неветленфолу, Великій Паладі, Заболотті, Чинадійові, Баранинцях. Епоха пізньої бронзи представлена старожитностями групи Беркес-Демечер та культури Гава. У ній виділяються два етапи: ранній - XII – VIII ст. до н.е., що належав ще до пізньої бронзи і пізній (VIII – перша половина VI ст. до н.е.), що вже припадає на ранній етап залізного віку. Для першого притаманним є високий розвиток бронзолivarної справи, про що свідчать десятки бронзових скарбів: Негрово, Клячаново, Мала Бийгань, Неветленфолу та ін. Другий етап отримав назву передкуштановицького, характерною ознакою якого була поява



укріплених городищ: Ужгород, Невицьке, Арданово, Шелестово, Іршава, Біла Церква.

Ранній період доби бронзи у Верхньому Потиссі отримав назву культури Ніршег-Затін. До пам'яток останньої зараховані поселення на Малій Горі в Мукачеві, Дерцені, В.Доброні (урочище Легелев). На жаль, меліоративними роботами у Берегівському районі в околиці сіл Невелетленфолу, Форголань, В.Паладь, Сасово, Заболоття було знищено ряд поселень цієї культури [10, с. 78].

Поселення зафіксовані на берегах невеликих річок, в природньо-укріплених місцевостях, на піскових дюнах та останніх південних відрогах Карпат. Носії культури використовували напівземлянкові і наземні житла й легкі типу наметів. Вогнища розташовувались у центрі житла, багаття - біля жител. У житлах і поза ними знаходились різної форми господарські і побутові ями. Поселення були недовготривалими, а пояснення цьому слід шукати в нестійких природних умовах та збільшенні чисельності населення при екстенсивному веденні рільництва.

Що стосується ритуалу поховання, то слід підкреслити, що на Закарпатті поки що невідомі ні некрополі, ні окремі поховання. Про ритуал поховання можна говорити тільки на основі пам'яток, відкритих на території суміжних територій в північно-східній Угорщині та Східній Словаччині. Там виявлені поховання з тілоспаленням (Тарпа, Тиса-Палконя, Сомотор). Зустрічаються поховання зі скорченим тілопокладенням (Елеп, Тисачег). Ці два типи поховального ритуалу в цей період були характерними не лише для Верхнього Потисся, але й для всієї Карпатської улоговини.

Найбільше речових знахідок припадає на керамічні вироби. Вирізняються два типи кераміки - столова і кухонна. Перший краще опрацьований, з рівною, інколи, лощеною поверхнею, орнаментований. Як кухонна, так і столова кераміка різних розмірів, від малих 3-5 см до 50-70 см висоти [10, с. 79]. Найбільш поширеним типом були одноручні глечики різних розмірів і варіантів. Добре виражена група посудин, що представлена біконічними мисками різних



розмірів і варіантів. Для орнаментації використовувалися пальцеві вдавлени і наколи, які розміщалися під вінцями, на шийці, на найбільшій опуклості посудин. Досить поширеним посудом були амфороподібні урни різних варіантів і розмірів. У них на стінках розташовані два або чотири вушка, а нижня частина посудин прикрашена розчісом. Загалом орнаментация кераміки відігравала в житті її носіїв важливу роль. Цим вона значно відрізняється від культур інших регіонів Карпатської улоговини.

Через малу кількість досліджених поселень досить слабо вивчений набір знарядь праці культури Ніршег. Вони в основному представлені кремневими ріжучими пластинками, кривими серпами, плоскими трапецеподібними сокирами, кістяними проколками, зернотерками. Поки що не виявлено металевих знарядь праці. На основі аналізу господарського і економічного життя носіїв культури Ніршег стає можливим висловити думку, що основними галузями господарського життя було рільництво і скотарство. Це підтверджується розташуванням поселень у придатних для землеробства місцевостях, господарсько-побутовими комплексами. Про це свідчать також знахідки кістяних мотик, зернотерок, великих посудин-зерновиків, кам'яних серпів.

Старожитності середньої доби бронзи на території краю представлені артефактами культури Отомань, яка займає хронологічний відрізок часу між 1800 – 1600 рр. до н.е. На Закарпатті вони виявлені на пограниччі від передгір'я до потиської рівнини й засвідчені на городищі Товвар у Дийді, селах Квасові, Заболотті, Невелетленфолу, Пийтерфолво Берегівського району. Частина поселень розташована в природньо укріплених місцях (Берегово, Дийда), інша - в заплавах річок, на берегах водоймищ, піщаних дюнах (Невелетленфолу, Велика Паладь, Заболоття, Сасово та ін.).

Поселення носіїв культури Отомань невеликі за розмірами. Вони займають площу від 0,3 до 0,5 га. Як правило, житла розташовані вузькою полоскою на берегах річок і водоймищ. На пагорбах і дюнах засвідчено кущове розташування жител. Переважають наземні одно- або двокамерні житла, розміри яких



коливаються від 8 до 16 м² [9, с. 17]. У житлах знаходилися печі зі склепінням розміром 1 х 1 або 1,4 х 1,4 м. Інколи в них розміщалися вогнища круглої форми, які по периметру були обнесені бортиками. Як правило, домашнє начиння розміщалося ближче до печі або вогнища. У великих житлах біля стінок споруджували дерев'яні полиці і лежанки.

Добу пізньої бронзи на Закарпатті репрезентують старожитності культури Станово (XV – XIII ст. до н.е.). Серед її пам'яток значне місце належить поселенням. Вони розташовувалися на невисоких підвищеннях, неподалік водних джерел, на низьких терасах, серед боліт. Про господарсько-побутові комплекси носіїв культури можна судити на основі розкопок у селах Неветленфолу, Заболоття, Велика Паладь, Форкошфолво, Олешник, Квасово Берегівського, Чинадієво Мукачівського, Дравці-Баранинці Ужгородського районів [9, с. 19].

Для носіїв культури були характерними два типи жител. Перший - це наземні споруди з каркасно-стовповою конструкцією стін. Вони в плані прямокутні площею від 20 до 30 м². Інший тип представляють житла, що злегка заглиблені в материк (0,3 - 0,5 м), овальної в плані форми, розмірами і конструкцією аналогічні попереднім. У кожному житлі розміщалося глинобитна піч прямокутної або округлої форми, діаметром 1-1,5 м, а в деяких ще вогнище, обкладене каменями [10, с. 87]. У житлах і поза ними розміщалися господарські ями.

Важливою складовою культури були некрополі. Нині на території краю вони відомі із села Станово (від назви якого культура отримала назву), із сіл Чопівці, Лохово Мукачівського та Холмець Ужгородського районів. Усі вони розташовані поза поселеннями. Тільки в одному випадку, у с. Неветленфолу, поховання виявлено на поселенні. З плином часу ритуал поховання носіїв культури сформувався і був досить досить сталим. Він включав спалення небіжчика поза місцем поховання. Залишки спалених кісток, очищених від попелу і деревного вугілля, збирали в посудини-урни і заривали в ямки глибиною 0,5- 0,7 м. Супроводжуючий інвентар досить бідний, він складається з двох-трьох



орнаментованих ваз, мисок, черпаків, а також глиняних конусів, пряслиць і бус. В окремих випадках, наприклад, в Станові - поховання супроводжувалися крем'яними наконечниками стріл, в Невелетенфолу -глиняною стилізованою чоловічою статуеткою, в Чопівцях - деревним вугіллям [10, с. 88].

Значне місце в господарській діяльності носіїв станівської культури займала металургія бронзи. В ареалі поширення культури, а також на сусідніх територіях Трансільванії, Центральної Словаччини були розташовані поклади міді й золота, що й зумовило тут розвиток металургії бронзи. Хоч на Закарпатті поки що не відкрито бронзоливарні майстерні, але їх сліди засвідчені в різних районах краю. Так, наприклад, у с. Невелетенфолу знайдено кам'яні матриці для лиття шил, голок, широких браслетів. У складі бронзових скарбів серед речей нерідко знаходяться злитки бронзи-сирцю, пошкоджені бронзові вироби. Це свідчить про те, що ці речі цінувалися не менш ніж цілі, бо йшли на переплавку.

У ході дослідження пам'яток доби пізньої бронзи в другій половині ХХ ст. викристалізувався етап зі своїми характерними пам'ятками, який представляв собою перехідний період від доби бронзи до залізного віку і хронологічно охопив період XII - VIII ст. до н.е. На ранніх етапах характерним для нього була поява перших деталей і спорадичних виробів із заліза, відмова від орнаментованої кераміки, поширення чорнолискованої кераміки з канелюрами тощо. Такими ознаками перехідною періоду був наділений могильник, виявлений в селі Гава області Саболч-Сатмар-Берег у північно-східній Угорщині. Старожитності типу Гава зафіксовані також у північно-західній Трансільванії і Закарпатті.

Під час розкопок на Закарпатті й суміжних територіях отримано дані, які дають право говорити про два типи жител - землянкові та наземні. Найбільш поширеними були землянки площею від 8 до 16 м² прямокутної і округлої форми. Багато землянкових жител заглиблені в материк на 0,7 м, а інколи до 1 м (Невелетенфолу, Дерцен, Баранинці) [10, с. 94]. Найбільш поширеними опалювальними спорудами були вогнища на округлих глинобитних площадках, які по периметру були обнесені уламками кераміки. Поряд з вогнищами, носії культури користувалися глинобитними печами каркасної конструкції. Вони



споруджувалися на рівні долівки або в неглибоких ямках (Форкошфолво, Пийтерфолво, Дерцен). Поряд з житлами розташовувалися господарські і побутові ями округлої або овальної в плані форми, розміром у діаметрі від 0,9 до 3 м, глибиною 0,4 - 1,2 м. В їх заповненнях знайдено зернотерки, глиняні конуси, пряслиця, цілі посудини або їх уламки. На поселенні в с. Дерцен в одній з ям було знайдено 10 цілих посудин, в Чорнотисові – 16 конусів [10, с. 94].

Укріпленні городища розташовані на стрімких взгір'ях, звідки добре проглядались стратегічні дороги, що вели в напрямку Карпатських перевалів (городища в Ужгороді, Невицькому, Шелестові, Арданові, Іршаві, Білках, Виноградові, Малій Копані, Солотвині) [9, с. 21]. На частині з них були згодом споруджені кам'яні середньовічні замки. Городища носіїв гавської культури, які дійшли до наших днів - це Шелестівське (гора Тупча, знищено кар'єром наприкінці ХХ ст.), Арданівське (гора Богуслав), Іршавське (гора Стремтура), Білківське (гора Городище), Солотвино (городище Читатя) були укріплені штучними валами і ровами. Їх первісна висота, наприклад, в Шелестові 2-3 м, в Арданові 1 - 1,5 м. Рови на городищах мали різні розміри глибиною 1,5 м, шириною до 5 м. Як правило, до них вела дорога і були ворота. На Шелестівському городищі засвідчено 12 в'їздів, на Арданівському - 2, на Іршавському - 8 [10, с. 94]. На городищі Стремтура в Іршаві засвідчено існування горизонтів ранньозалізного віку (VIII – VII ст. до н.е.) та середньовіччя (X – XII ст.). Нині земляні вали знаходяться у відносно доброму стані й можуть бути використані в екскурсійній діяльності.

Поховальні пам'ятки культури Гава малочисельні. На Закарпатті вони відомі лише в кількох місцях. За останніми даними це ґрунтові могильники з тілоспаленням. Такий могильник відомий у смт Великий Березний. Тілоспалення, очевидно, здійснювалося на стороні. Залишки кальцинованих кісток збирали у горщики-урни і закопували в неглибокі ямки (0,4- 0,7 м). Супроводжували небіжчика 2-3 посудини (миски, чашки, інколи черпаки) [17, с. 130 - 134]. Поодинокі поховання були відкриті на поселенні в с. Горбок на Мукачівщині та с. Чертіж біля Хуста.



З періодом існування культури Гава пов'язано ряд бронзових скарбів, знайдених на території краю. По-перше, вони свідчать про високий розвиток бронзолivarної справи у Трансільвансько-Верхньопотиському металургійному центрі; по-друге, вони є свідками перетворення Закарпаття в транзитну територію, через яку йшли торгові і обмінні шляхи між Центральною і Східною Європою. Сьогодні на Закарпатті знайдено близько 150 бронзових скарбів. Тут, до прикладу, згадаємо кілька скарбів, що належали носіям культури Гава (НА1-НА2 - XII-XI ст. до н.е.), а саме: Велика Бийгань – 114 предметів, Боржавське - 148, Лази - 111, Чинадієво – 61, Мукачево - 53, Олешник - 42 та ін. У склад скарбів входили знаряддя праці, зброя, прикраси, побутові вироби [10, с. 95].

Одним із найбільш визначальних елементів культури Гава є керамічні вироби, для яких були застосовані нові технології виготовлення (фактура глиняної маси, уніфікація форм, орнаментация). За призначенням кераміку можна розділити на два типи: кухонну і столову. Кухонний посуд був великих розмірів, грубуватого виготовлення з коричневою або охристою поверхнею. Серед кухонного посуду основна кількість припадає на горщики, які мають слабо виражену шийку, прямі стінки з двома вушками, що звужуються до денця. Інший тип кухонної кераміки - це тюльпаноподібні посудини, добре відомі з городищ Шелестова, Арданова, Іршави, поселень Тисобикень, Неветленфолу. Стінки цих посудин плавно розширюються доверху і звужуються біля горла. Вінця широко або слабо відігнуті назовні, потовщені або загострені. За розмірами вони бувають більші і менші (висота 15 – 20 см, діаметр 14 - 27 см, діаметр денця 10 - 22 см) [10, с. 95].

Іншу групу кераміки представляє столовий посуд, який характеризується більш високою якістю тіста з домішками шамоту, лощеною або заглаженою поверхнею. Найбільш привабливим варіантом столового посуду є корчаги. Вони мають високе воронкоподібне горло і випуклі стінки з сильно вираженим згином при переході від стінки до шийки. Такі амфори або фрагменти від них були знайдені на поселеннях в Ужгороді, Мукачеві, Чинадійові та городищах в Арданові, Білках, Іршаві, Шелестові.



На археологічній карті краю ранньозалізний вік представлений 43 пам'ятками куштановицької культури і епохи латену Найбільше їх відкрито у Мукачівському районі - 11 (поселення в Жукові, Медведівцях, Баркасові, курганні могили в селах Кольчино, Куштановиця), а найменше у Тячівському [11, с. 520; 6, с. 17]. До кола куштановицької культури (VI – IV ст. до н.е.) зараховано курганні могили у Білках, Дунковиці, Колодному, Чорному Потоці, Голубиному, Невицькому, поселення у Малих Геївцях, Баранинцях, Дерцені, Клячанові. За весь період дослідження куштановицької групи пам'яток на карту Закарпаття нанесено 20 поселень. Вони в основному розташовані в передгірській зоні краю, менше - в Притиській низовині. Населення, що займало передгірську зону, вірогідно, займалося скотарством і присадибним рільництвом, а в низинній зоні з її родючими ґрунтами - землеробством.

Поселення невеликі за площею від 2,5 до 4 га. Навколо них не виявлено жодних укріплень. Культурний шар залягає на глибині 0,3-0,4 м і часто порушується оранкою. На найкраще дослідженому поселенні в Малих Геївцях, де було розкопано близько 1200 м² площі, виявлено десять жител наземного і напівземлянкового типу [15, с. 24].

Напівземлянкові житла виявлені в селах Глибоке (1) і Малі Геївці (4) Ужгородського району. Житлові ями були овальної і прямокутної форми розмірами від 3,5 х 4,5 до 6 х 8,6 м, глибиною від 0,4 до 0,6 м від рівня залягання культурного шару [15, с. 24]. Житла опалювалися вогнищами та печами. Вогнища розміщалися в центрі житла в неглибоких круглих ямках, стінки яких були обмазані. Глинобитні печі розміщалися в центрі і біля однієї зі стінок житла. Заповнення жител містило уламки кераміки від мисок, горщиків, черпаків, сковорідок.

Поряд з напівземлянками траплялися наземні житла зі каркасно-стовповою конструкцією стін. Їхня форма встановлена на основі скупчення культурних залишків і розташування стовпових ямок. Житла у плані мали прямокутну форму, розмірами: найменші 3,2 х 6 м, найбільші 3,1 х 8 м [15, с. 25]. Глинобитна



під розміщувалася, як правило, в центрі або біля однієї зі стінок. В заповненні жител зібрано значну кількість фрагментованої кераміки, що походить від горщиків, мисок, сковорідок.

На даний час розкопано 135 курганів, зарахованих до куштановицької культури (назва походить від курганного могильника в с. Куштановиця Мукачівського району). Курганні групи розташовані компактно в передгірській частині краю в долинах річок Уж, Латориця, Боржава. Переважна більшість могильників налічувала від 4-6 до 50 курганних насипів, діаметром 14 - 20 м, висотою 1,8 – 3,0 м [14, с. 259]. Основним поховальним ритуалом було тілоспалення, яке здійснювалось на місці поховання або на стороні. Від того як розміщалися залишки тілоспалення під курганним насипом, поховання можна розділити на кілька типів: в урнах, в ямках, зсипані на пригоршні, на підкурганному горизонті.

Для урн використовувалась як кухонна, так і столова кераміка (горщики, корчаги, рідше миски, черпаки). Іноді урнами ставали не лише цілі, але й нижні частини посудин. Кальциновані кістки засипались в урну перебраними і очищеними від залишків вогнища. Траплялися випадки, коли кістки в урну засипались в анатомічному порядку. Внизу кістки ніг і ребер, зверху - кістки черепа. На дні урн, а також мисок, які накривали урни, зроблено отвори, очевидно, з ритуальних вірувань.

Поховання в ямках засвідчено в курганах, в яких тілоспалення здійснювалося на місці і на стороні. Залишки кремації, очищені від вогнища, засипались в ямку або в кілька ямок. Тілоспалення, що зібрані в пригоршні, засвідчені лише в курганах з кремацією на стороні. Вони трапляються у колективних захороненнях і співіснують з урновими похованнями. Часто поховання, зібрані в пригоршні, супроводжувались залишками тризни у вигляді вогнищ та навмисно битої кераміки. Тілоспалення зібрані в пригоршні, на погляд дослідника раннього залізного віку краю І.Поповича, можуть бути віднесені до раннього етапу поховального ритуалу куштановицької групи пам'яток. Підтвердженням цьому служить комплекс знахідок із кургану с.Невицьке на



Ужгородщині, датованих VI-V ст. до н.е. [15, с. 58]. У загробне «життя» небіжчиків супроводжувала різноманітна кількість інвентарю. Тут засвідчені посудини-приставки, в яких, очевидно, була їжа і питво, деталі одягу, прикраси, побутові речі з металу, скла, кістки. Рідше трапляються особисті предмети небіжчика - залізні ножі, кам'яні точильні бруски, пряслиця, в одному випадку (Невицьке) поблизу поховання виявлено кінську вузду [15, с. 53].

Епоха латену (V – I ст. до н.е.) репрезентована кельтським городищем (оппідум) Галіш і Ловачка на західній окраїні Мукачева, селищами у притиській зоні краю: Ратівці, Довге Поле, Бакта, Олешник, Дийда, Чепа, Нове Клинове і у передгірській зоні: Пацканьово, Оноківці, Клячаново, Дерцен [10, с. 147 - 148]. Переважна більшість з них – це невеликі осередки землеробів, що займають площу від 0,8 до 2 га. На цей період припадає бурхливий розвиток металургії та металообробки, виникнення окремих центрів і цілих районів, які спеціалізуються на добуванні заліза. Найбільшим з них вважається Новоклинівський залізоробний осередок, який в останній чверті I тис. до н.е. постачав продукцію (кричне залізо) для залізоробних майстерень Потисся й Подунав'я [1, с. 78].

За багатством здобутого матеріалу укріплене поселення Галіш і Ловачка займає одне з провідних місць серед латенських пам'яток Європи. Тут знайдено ряд речей, датування яких не викликає особливих заперечень. До них належать монети, псалії, мечі, ланцюжки, ножні браслети, фібули, графітова кераміка, латенський виробничий інвентар, запозичений від кельтів і пристосованих до місцевих умов. Усі ці речі та технічні надбання свідчать, що латенські пам'ятки краю відносяться до періоду від рубежу III-II ст. до н.е. і до початку I ст. н.е. Технічні досягнення культури не зникають і на рубежі і в перших століттях нашої ери, їм притаманне продовження латенських традицій. Прояв цих традицій засвідчений у виготовленні сіроглиняної кераміки в першій чверті I тис. н.е. в культурі карпатських курганів та носіїв пшеворської культури [1, с. 119-120].

Поява римських провінцій у безпосередній близькості від території сучасного Закарпаття справила неабиякий вплив на історичний розвиток регіону. Зміст римської політики полягав не лише у будівництві військових укріплень,



доріг, розширенні торгових відносин, романізації населення, але й у прямому втручанні у політичне життя порубіжних з імперією племен. У першій половині I тис. н.е. на Закарпатті відбулися історичні події, які обумовили появу археологічних культур, що виникли або поза його межами, або під їх безпосереднім впливом. До них належать артефакти дакійської, пшеворської і культури карпатських курганів, загальна кількість яких становить 38, а найбільше їх зафіксовано в Ужгородському районі - 16 [6, с. 17]. Пам'ятки дакійської культури відомі з Пийтерфолво, Підвиноградова, Горбків, артефакти культури карпатських курганів зафіксовано на курганных могильниках в Ізі, Липчі, Горінчеві, поселеннях Матієво, Оросієво, Заболоття, Баранинці, Ратівці, Паладь Комарівці.

Старожитності змішаної кельто-дакійської культури (I ст. до н.е. – I ст. н.е.) знайшли своє відображення у ряді дакійських городищ: Мала Копаня, Солотвино (Читатя), Іршава (Будулів) [9, с. 28]. Найбільш цінний джерельний матеріал для характеристики дакійської культури в краї отримано в результаті багаторічних досліджень городища Мала Копаня, які проводилися експедицією УжНУ під керівництвом В.Котигорошка. На 17 розкопаних ділянках загальною площею 0,62 га було виявлено 24 житла, 65 господарських споруд, 27 позаоб'єктних вогнищ, сотні господарських і стовпових ям [3, с. 340].

Найкраще вивченими пам'ятками культури карпатських курганів поки що є курганні могильники. Якщо в північно-східному передгір'ї Карпат на території Івано-Франківській області їх нараховується 18, то на Закарпатті їх всього 2. У с. Іза Хустського району три курганні групи (Іза I, Іза II, Іза III) та в с. Руське Поле Тячівського району дві курганні групи (Руське Поле I та Руське Поле II). Основними поховальними спорудами культури карпатських курганів є куполоподібні земляні насипи. Діаметр курганів у наш час не перевищує 5 - 12 м, а висота від 0,3 до 0,7 м над сучасною поверхнею. Кургани, як правило, розташовані групами по три-чотири. Ці групи на закарпатських могильниках кількісно невеликі (Іза I -28; Іза II - 14; Іза III - 16; Руське Поле I - 16; Руське Поле II - 3 кургани) [10, с. 169].



Визначальною ознакою поховального ритуалу культури карпатських курганів є тілоспалення на місці поховання. Залишки кремації у вигляді кальцинованих кісток, попелу, деревного вугілля зсипались в урни, ямки або пригоршні на стародавній поверхні. Як супроводжуючі речі поряд з урнами ставилися посудини-приставки, улюблені особисті речі покійника. Під час спорудження земляного насипу проходило ритуальне биття посуду та кидання фрагментів у насип. Всі ці елементи поховального ритуалу культури карпатських курганів різко відрізняють їх від синхронних курганних могильників сусідніх територій.

Ранньослов'янські артефакти краю представлені 28 пам'ятками, найбільше з яких - 13 виявлено в Ужгородському районі [6, с. 17]. Це насамперед старожитності празької культури: Галоч, Холмок, Берегово, Перехрестя, Чепи, Форголань, які датуються VI – VII ст. Їх відкриття змінило існуючі концепції про час заселення краю давніми слов'янами. Через відсутність джерел довгий час вважалося, що між артефактами першої половини I тис. н.е. та старожитностями VIII – IX ст. існував хронологічний розрив. Його вдалося заповнити вищезгаданими пам'ятками. Наприклад, на поселеннях у Галочі, Берегові було відкрито квадратні напівземлянкові житла з ліпною керамікою празького типу, що дозволило пов'язати їх з появою перших слов'янських племінних груп у Верхньому Потиссі. Поселення здебільшого розташовувалися невеличкими острівцями, по три-чотири, на відстані 1 - 3 км одне від одного. Прикладом такого розташування можуть служити селища в Ужгороді на Радванці, Галагові, Горянах, а також у Галочі, Холмоку, Паладь Комарівцях Ужгородського, Червеньові, Зняцьові, Ракошині Мукачівського районів та ін. Ці поселення займали невелику площу - від 1 до 2 га, на якій розміщалося 8 - 15 жител з господарськими спорудами. Житла споруджувалися не вуличним типом, а гніздами, по 2-3 з господарськими будівлями [12, с. 95 - 96].

На основі археологічних матеріалів можемо говорити, що основним типом житла у ранньослов'янських племен Закарпаття другої половини I тис. н.е. була напівземлянка розмірами від 12 до 30 м². Долівки жител були добре утрамбовані



і лежали на жовтуватій глині. Житлові ями заглиблювалися в материк на різну глибину: найглибші - до 0,6 м, найменш глибокі - 0,2 м [10, с. 210]. Форма основ напівземлянок також різна: квадратна (Берегово, Галоч, Ужгород-Радванка), прямокутна (Зняцьово, Холмок), овальна (Червеньово, Холмок, Федорове, Паладь Комарівці). Найбільше напівземлянок овальних форм. Вірогідно, що вони походять від погано збережених основ жител трьох форм: квадратної, прямокутної і овальної.

За конструкцією стін житла поділяються на зрубні і стовпові. Для спорудження стін в обох випадках застосовували округлі жердини або плахи. Інколи при стовповій конструкції стіни обплітали ліщиною і обмазували глиною. Прийнято вважати, що при зрубній конструкції в заглиблену частину житла спускався зруб, а при стовповій стінки зводилися з плах і притискувалися до земляних стінок стовпами. В обох випадках стінки ззовні присипалися землею. Незвичайної стовпової конструкції виявилися однокамерне і двокамерне житла у Холмоку. У них стовпи вкопувалися не біля стінок заглибленої частини житла, а розміщувалися поза стінками на відстані від 0,3 до 0,7 м [10, с. 210]. Таке розташування стовпів, треба думати, збільшувало житлову площу: корисною ставала не тільки заглиблена частина, а й площа поза нею.

Вважається, що одним із визначальних елементів слов'янського житла другої половини I тис. н.е. є наявність опалювальної споруди. На основі одержаних даних можемо говорити про три типи таких споруд: печі-кам'янки, глиняні печі зі сферичним куполом і відкриті вогнища. Поки що найбільше виявлено відкритих вогнищ, на другому місці за кількістю - глиняні печі, на третьому - печі-кам'янки. Мінімальна площа, зайнята під опалювальною спорудою, становила 0,5 x 0,7 м, максимальна - 1,2 x 0,9 м [10, с. 211]. Дно вогнища знаходилося на долівці житла або в неглибокому округлому заглибленні. Для збереження тепла вогнище обкладалось каменями, рідше камені вмуровувались в його основу. Черінь глиняних печей лежав на підмурованій долівці житла, але зафіксовані випадки розміщення його на материковому останці. Як встановлено, місце розташування опалювальної



споруди залежало від її типу. Печі-кам'янки і глиняні печі здебільшого розміщалися в одному з кутів житла навпроти входу (Галоч, Ужгород-Радванка, Червеньово), відкриті вогнища в центрі житла або біля однієї з бокових стінок (Холмок, Зняцьово). Разом з тим є випадки, коли в одному житлі знаходилися два типи опалювальних споруд - піч-кам'янка і відкрите вогнище (Берегово, Галоч, Ужгород-Радванка). Інколи печі або вогнища виносилися поза житло (Ужгород-Радванка, Червеньово, Холмок). Треба думати, що ними користувалися в літній час.

Крім поселень селищного типу, на Закарпатті засвідчено декілька типів укріплених поселень-городищ. До першого належать городища-гради. За своїм функціональним призначенням вони були адміністративними, воєнно-оборонними і політичними центрами закарпатських слов'ян. Таким градом за свідченням писемних джерел було ужгородське городище. На жаль, яким воно було в часи вторгнення угорських племен в Карпатську улоговину наприкінці IX ст. немає даних, бо в результаті побудови пізніших кам'яних споруд середньовічного замку були знищені оборонні і житлові споруди городища. З впевненістю можемо говорити тільки про місце його розташування - це Замкова гора, на якій стоїть ужгородський середньовічний замок. Розвідкові розкопки, проведені на території замку, свідчать про те, що культурні шари княжої доби тут значною мірою перемішані і зруйновані.

Інший тип – це земляні городища округлої або овальної форми, розташовані в низинній частині Закарпаття. На сучасній території краю таке городище відоме під назвою Боржавське в с. Вари Берегівського району та на суміжній території Східної Словаччини – Земпліні. Гради укріплені земляними валами, спорудженими з перепаленої глини (ширина 8 – 10 м, висота - 2,5-4 м) [10, с. 212]. Городища в природно-укріплених місцях виникли ще в добу пізньої бронзи і проіснували до раннього середньовіччя. Одним із таких, залишки якого дійшли до нашого часу, є «Болотне городище» в с. Дийда Берегівського району. Останніми пошуковими роботами було встановлено наявність тут культурного шару князівської доби. Інший характер носять городища третього типу. Як



правило, всі вони розташовані на схилах гір, що кручею нависають над долинами річок. За ними в народі збереглася назва «городище», «городиско». На їх вершинах і гребенях знаходяться майданчики розмірами 150 x 300 або 220 x 350 м. Серед них Білки, Іршава (Будулів), Дулово та ін.

Пам'ятки празької культури стали підґрунтям для слов'янських старожитностей VII – IX ст. типу Луки-Райковецької. Це поселення у Холмоку, Перехресті, Червеньові, Коритнянах, Чепі, курганний тілопальний могильник у Червеньові. У зв'язку з тим, що основна увага приділялася ранньослов'янським пам'яткам, які мали не лише науково-пізнавальне, але й суспільно-політичне значення, менше уваги зверталось на розкопки середньовічних старожитностей. Їх усього обліковано 26 пам'яток, 7 з яких виявлено у Берегівському районі [6, с. 17]. Це, наприклад, поселення Ужгород-Радванка-Вербінки, Ботар, Пийтерфолво, Велика Добронь, городища в Іршаві, Невицькому.

Висновки (Conclusion)

Закарпаття є скарбницею археологічних пам'яток, тут представлені всі епохи від кам'яного віку до середньовіччя. Артефакти давніх епох не були відкриті лише там, де не проводилися пошукові роботи. На часі все більш широке залучення археологічної спадщини краю до туристично-рекреаційної сфери. Для організації археологічного та наукового туризму в регіоні старожитності давніх епох мають виключне значення.